

FORMAȚIA INTELECTUALĂ A PROTOPOPIILOR GRECO-CATOLICI DIN EPISCOPIA GHERLA LA MIJLOCUL SECOLULUI AL XIX-LEA

Ciprian-Doru RIGMAN*

INTELLECTUAL FORMATION OF GREEK-CATHOLIC ARCHDEACONS IN GHERLA DIOCESE IN THE MIDDLE OF THE XIXth CENTURY

Abstract

The archdeacons represent the so called middle-clergy, an intermediary hierarchical level between the central institution – the diocese – and the local institution – the parish – fulfilling a very important role in the administration of the large diocese and facilitating the flow of information from center to the periphery and from periphery towards the center. This paper presents the level of education and the cultural and intellectual pursuits of the archdeacons in the Gherla Diocese in the middle of the XIXth century, starting from an accepted ideal model and analyzing, based on archive documentation, how this ideal is reflected in reality. The paper presents the educational levels that archdeacons have to graduate, the prestigious institutions they study in the period, their cultural pursuits reflected in translation of valuable religious and school books, subscriptions to major Romanian newspapers in Transylvania, but also articles and contributions they submit. The paper brings to light the will of an archdeacon which contains the inventory of his library that is to be donated to the dioceses after his death, an additional proof of their intellectual pursuits in the period. The analysis of the intellectual formation of archdeacons reveals that their level of education is higher than the average education of priests, and it represents a condition to enter the archdeacon status, but it is also one step towards higher ecclesiastic positions.

Key words: archdeacon, Greek-catholic, education, cultural and intellectual pursuits.

După constituirea Episcopiei Greco-Catolice de Gherla în anul 1853 și instalarea primului ei episcop, Ioan Alexi, marele efort se va concentra în direcția organizării administrative a acesteia. La nivel central, administrația diecezană era reprezentată de cancelaria episcopală, capitulul catedral, un veritabil „guvern episcopal”, și consistoriul diecezan. Spre deosebire de aceste instituții episcopale centrale, instituția protopopială ocupă, în ierarhia bisericească, un loc intermediar plasat între episcopie și parohie. În momentul constituirii sale, Episcopia de Gherla a preluat protopopiate de la vechea Episcopie de Alba-Iulia și Făgăraș și de la Episcopia ruteană de Munkacs, care, din punct de vedere administrativ, aparțineau unor provincii imperiale diferite: Transilvania și Ungaria.

Protopopul, menționat și sub denumițiunile de protopresbiter sau arhidiacon, este definit ca un preot mai distins prin știință, dexteritate și experiență, care este investit de către episcop cu putere jurisdicțională peste bisericile, preoții, fețele bisericești și credincioșii

* Institutul de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca (doctorand), ciprianrigman@gmail.com

dintr-un district protopopesesc, fiind ca atare un „organ ajutător întru administrarea bisericească”, reprezentând așa-numitul cler mijlociu.

Datorită întinderii teritoriale și a numărului mare de parohii, o dieceză episcopală era greu de administrat doar de la nivel central, situație ce reclama existența unor structuri confesionale locale de tipul vicariatelor și protopopiatelor. Vicarii și protopopii erau reprezentanții în teritoriu ai administrației episcopale, având un rol major în organizarea și coordonarea afacerilor bisericești și școlare la nivel local. Protopopiatele realizau legătura indispensabilă între centrul episcopal sau „gremiu” și parohii, facilitând transmiterea de informații în ambele sensuri². În acest context, rolul protopopului este unul deosebit de important, ocuparea unei astfel de funcții necesitând un ansamblu de calități umane și profesionale, dublate de un nivel de instrucție corespunzător și abilități administrative. Prezentul studiu își propune să evidențieze nivelul de educație și preocupările culturale ale protopopilor din Dieceza Gherla în primele două decenii ale existenței acesteia.

Pe parcursul secolelor s-a încercat profilarea unui standard educațional al candidaților îndreptățiți să ocupe posturile protopopești. Conform prevederilor Conciliului de la Trento, arhidiaconii sau protopopii trebuiau să fie, pe cât era posibil, profesori în științele teologice, doctori sau licențiați în drept canonic³. Chiar dacă în cadrul lumii greco-catolice românești, idealul educațional tridentin a cunoscut evidente nuanțări, pe tot parcursul secolelor XVIII-XIX protopopii uniți au fost personalități distinse și distincte, prin nivelul de educație și prestața avută în plan social, din rândurile lor alegându-se canonicii consistoriilor, arhimandriții, rectorii și profesorii seminariilor⁴. Impunerea unui standard educațional aferent funcției protopopești a reprezentat una dintre preocupările episcopului blăjean Ioan Bob (1782-1830), după cum reiese și din răspunsul său trimis unui preot care îi solicitase conferirea demnității protopopești: „În vremile de acum trebuie învățatură să aibă cel ce vrea a fi protopop, procopsit în Theologhie Dogmatică, Moralicească, Canoane, Sfânta Scriptură și întru altele care sunt foarte de lipsă nu numai la acea deregătorie, ci și la popie...”⁵. Trecerea de la vechiul tip de protopop, cu o instrucție eclesastică mai mult sau mai puțin riguroasă și în acord cu poziția deținută în cadrul ierarhiei, la noul arhetip protopopesesc se face simțită, la începutul secolului al XIX-lea, și în aria jurisdicțională a Episcopiei rutene de Munkacs, în cadrul căreia erau incluse și parahiile greco-catolice românești din Sătmar și Maramureș. În prima jumătate a secolului al XIX-lea, este menționat ca protopop al tractului leud și apoi al Vișeuului, Ioan Mihaly, bunicul viitorului mitropolit unit Victor Mihaly de Apșa. Despre Ioan Mihaly se afirmă că era „un bărbat învățat”, absolvent al seminarului de la Ungvar, care a jucat un rol decisiv în procesul organizării parohiilor și școlilor din tractul său, care deținea și calitățile de asesor al Consistoriului diecezan din Ungvar și al Consistoriului subaltern marmășian, dar și funcția de asesor la Tabla judiciară a Maramureșului⁶. Or, cel care deținea aceste funcții eclesastice și civile de prim plan nu putea fi decât un cleric cu o solidă educație.

Nivelul de educație al protopopilor este de fapt similar cu cel al preoților cu studii seminariale complete, preoții cu studii incomplete neputând accede, decât în cazuri excepționale, la demnitatea protopopească. Palierele de educație care trebuiau parcurse

¹ Constantin Diaconovich, *Enciclopedia română*, tom I, Sibiu, 1898, p. 684.

² Valeria Soroștineanu, *Viața religioasă și sentimentul religios la românii ortodocși din Transilvania (1899-1916)*, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2005, p.172.

³ Greta-Monica Miron, *Biserica greco-catolică din Transilvania. Cler și enoriași (1697-1782)*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2004, p. 147; Silviu Iulian Sana, *Aspecte din activitatea clerului superior din Eparhia Română Unită de Oradea Mare (1850-1900). Identitatea, formarea și misiunea protopopilor*, în „Apulum”, Acta Musei Apulensis, XLV, 2008, p.430.

⁴ Simion Retegan, „Un tată între fiii săi”: locul preotului în satul românesc din Transilvania de la mijlocul secolului al XIX-lea”, în *Istoria ca lectură a lumii. Profesorului Alexandru Zub la împlinirea a 60 de ani*, coordonatori Gabriel Bădărău, Leonid Boiu, Lucian Năstăsă, Iași, 1994, p. 388.

⁵ Apud Daniel Dumitran, *Un timp al reformelor. Biserica Greco-Catolică din Transilvania sub conducerea episcopului Ioan Bob (1782-1830)*, ediția a II-a, Editura Argonaut, 2007, p. 315.

⁶ Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum diocesis Munkácsiensis pro anno Domini MDCCCXLI, Cassoviae, 1841, pp. 12-13, 66, 121; Tit Bud, *Date istorice despre protopopiatele, parahiile și mănăstirile române din Maramureș din timpurile vechi până în anul 1911*, Tipografia diecezană, Gherla, 1911, pp. 7-9.

de un aspirant la postul protopopesec, la mijlocul secolului al XIX-lea, erau în esență următoarele: școala elementară, gimnaziul inferior și superior (liceul), cu bacalaureatul susținut, și seminarul teologic. Chiar dacă treptele educaționale parcurse erau identice în cazul preoților și protopopilor, totuși cei din urmă erau desemnați de către Ordinariatul diecezan din rândul celor mai culti și vrednici preoți, iar uneori și din rândul profesorilor gimnaziali și seminariali, cu studii de teologice⁷. Cea din urmă situație este ilustrată de Ioan Dragomir, care înainte de a ocupa demnitatea de vice-protopop al Lăpușului, a îndeplinit funcțiile de profesor de filosofie, prefect de studii și suplinitor spiritual în seminarul diecezan blăjean⁸, dar și de Gavril Pop, care, înainte de a fi instituit în postul de paroh și vice-protopop al Becleanului, a funcționat ca profesor de istorie universală la liceul teologic din Blaj⁹.

Pentru a distinge nivelul de pregătire al protopopilor uniți, la mijloc de secol XIX, analiza trebuie să se concentreze inițial asupra membrilor primului capitol diecezan gherlean, patru dintre cei cinci canonici fiind recrutați din rândul vice-protopopilor ordinari. În 24 ianuarie 1857, împăratul Francisc Iosef emite decretele de numire ale celor cinci canonici ai capitolului bisericii catedrale din Gherla: Ioan Anderco-Homorodanul, vice-protopop al Țării Oașului și paroh al Negreștilor, Ioan Gulovici, vice-protopop și paroh de Satu Mare, Ștefan Bilțiu, vice-protopop al Băii Mari și paroh de Mocira, Mihail Șerban, paroh în Olosigul Oradiei Mari și profesor la Preparandia din Oradea Mare, și Ioan Szodoro, vice-protopop al Sărauadului și parohul Tășnad-Sărauadului¹⁰. În privința educației, toți cei patru vice-protopopi, deveniți canonici, parcurseră etapele necesare.

Ioan Anderco-Homorodanul s-a născut în 19 februarie 1810, în familia lui Simion Anderco și a Mariei Ombodan, țărani frunțași din comuna Botiz, în apropiere de Satu Mare. Nu știm unde a absolvit clasele primare și gimnaziul inferior, dar documentele afirmă că a parcurs studiile liceale la Liceul Romano-Catolic din Satu Mare și la Colegiul Iezuit din Târnava. Între 1828-1831 este student al Seminarului Arhidiecezan din Târnava, studii pe care le finalizează cu calificativul „*eminent*”. După finalizarea studiilor seminariale se întoarce pe meleagurile natale, unde funcționează ca administrator al parohiilor Apșa de Mijloc și Biserica Albă (1833-1839), paroh titular al Apșei de Mijloc și administrator protopopial al tractului Sighet (1839-1840), paroh al Negreștilor și vice-protopop al tractului Țara Oașului (1840-1857). În 24 ianuarie 1857, prin decret imperial, Ioan Anderco e numit canonic arhidiacon sau lector în capitolul bisericii catedrale din Gherla. La deschiderea seminarului diecezan, în 1 noiembrie 1858, canonicul Anderco a fost numit profesor de Teologie Morală și Pastorală. Pe parcursul vieții a fost un activ sprijinitor al Astrei din Sibiu, militând pentru mărirea numărului său de membri și pentru impulsivitatea activității sale¹¹.

Ioan Gulovici s-a născut în 2 august 1812, în târgul Szerents, din comitatul Zemplen, în familia unui preot rutean. Născut într-o familie ruteană, conviețuind și apoi celebrând într-un spațiu eterogen etnic și confesional, Ioan Gulovici stăpânea bine limbile ruteană, maghiară și română. Cu privire la studiile efectuate, datele sunt parcimonioase, singura informație certă fiind legată de absolvirea cursurilor teologice ale Seminarului Diecezan din Ungvar, în anul 1835. După hirotonia din acest an, Ioan Gulovici ocupă o serie de funcții: preot cooperant în Sighet, asesor al Tablei judiciare a Maramureșului și notar al Consistoriului subaltern marmațian (1837), paroh titular în Satu Mare (1837-1857), vice-protopop al tractului Satu Mare (1853-1857). În anul 1857, prin decizie imperială, Ioan Gulovici este numit canonic custode al capitolului Diecezei Gherla¹².

⁷ Valeria Soroștineanu, *Viața religioasă...*, p. 176.

⁸ Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Cluj, Fond Episcopia Greco-Catolică de Gherla (în continuare ANRCJ-FEG), Act 574/1857, f. 1 r.-v; Nicolae Albu, *Istoria școlilor românești din Transilvania între 1800-1867*, Editura didactică și pedagogică, București, 1971, p. 35.

⁹ Nicolae Albu, op. cit., p. 42.

¹⁰ Victor Bojor, *Canonicii Diecezei Greco-Catolice de Gherla, acum Cluj-Gherla (1857-1937)*, Imprimeria Fondului cărților funduare, Cluj, 1937, p. 23; Ana Victoria Sima, *O episcopie și un ierarh. Înființarea și organizarea Episcopiei Greco-Catolice de Gherla în vremea episcopului Ioan Alexi*, Presa Universitară Clujeană, 2003, p. 82.

¹¹ *Ibidem*, pp. 65-69.

¹² *Ibidem*, p. 71.

Canonicul școlar Ștefan Bilțiu s-a născut în 6 ianuarie 1814, în localitatea Chiuzbaia, acolo unde tatăl său era preot unit. Clasele elementare și gimnaziul inferior le-a absolvit la Colegiul călugărilor minoriți-franciscani din Baia Mare, iar clasele liceale la Liceul Romano-Catolic din Ungvar. În anul 1835, își termină studiile teologice la Seminarul Arhiepiscopical din Târnava. Hirotonit în 1837, la Oradea Mare, va funcționa timp de 20 de ani ca preot în Mocira și, aproape tot atâta timp, ca vice-protopop al tractului Baia Mare. Anul 1857, pune capăt activității sale în aceste funcții, ca urmare a promovării în calitate de canonic școlar al capitolului nou-înființatei Episcopii de Gherla¹³.

Ioan Szodoro sau Suduranul se naște în anul 1782, în localitatea Sudurău, în familia preotului greco-catolic George Pop. Mama sa era Floarea Șincai, sora cronicarului iluminist Gheorghe Șincai. Despre educația sa știm că a absolvit clasele liceale la Satu Mare și Oradea Mare, iar Seminarul Teologic la Blaj, între 1810-1815. Hirotonit preot în 1815, a funcționat ca preot în parohiile Mecențiu (actualmente Ady Endre) și Sărauad, iar din 1847 a primit și funcția de vice-protopop al tractului Tășnad-Sărauad. În anul 1857 a fost numit, prin decret imperial, canonic prebendat al capitolului Diecezei Gherla¹⁴.

Șematismul diecezan din anul 1867 și documentele de arhivă nu ne oferă foarte multe statistici generale în legătură cu nivelul de educație al protopopilor. Există, totuși, două informări ale vicarului Silvaniei, Demetriu Coroianu, privind protopopii subordonați, care pot să ne ajute în conturarea unei imagini de ansamblu a problematicei dezbătute. Prima informare vicarială este trimisă Ordinariatului în data de 29 decembrie 1863 și cuprinde diverse date despre cei opt conducători de protopopie din vicariatul Silvaniei. În ceea ce privește educația, șapte dintre protopopii înscriși în statistică apar cu titlatura de teologi absolviți¹⁵, cu studii seminarele complete, iar unul singur apare cu mențiunea de teolog moralist, absolvent al cursului teologic scurt de doi ani, numit și al Teologiei Morale¹⁶. În dreptul celor atestați a fi teologi absolviți, vicarul a înscris și numărul claselor absolvite până la intrarea în seminar, fiecare dintre cei șapte parcurgând zece clase și având abilități lingvistice extinse la cunoașterea limbilor română, latină, maghiară și germană, cea din urmă stăpânită doar de Vasile Pop, administratorul tractului Tășnad-Sărauad. Singurul moralist atestat între protopopi, Iosif Vaida, vice-protopopul Bredului, este menționat doar cu finalizarea celor patru clase ale școlii elementare și cu abilități lingvistice reduse, stăpânind doar limba română și „rău limba maghiară”¹⁷.

Cea de-a doua informare a vicarului Coroianu este trimisă Episcopiei în 5 ianuarie 1869 și conține o serie de date suplimentare față de cea anterioară. Astfel, pe lângă protopopii menționați în trecuta informare, apar date despre alți conducători de protopopie din cuprinsul Sălajului: Alexandru Barbulovici, vice-protopopul Oarței de Jos, teolog absolut, cu opt clase finalizate anterior admiterii în seminar și bun cunoscător al limbilor maghiară și latină; Teodor Pop, administratorul tractului Bred, teolog absolut, cu opt clase finalizate și cunoscător al limbilor maghiară și latină; Ioan Gal, administratorul tractului Ip, teolog absolut al seminarului Sfânta Barbara din Viena¹⁸ și absolvent al anului I în științe juridice, bun cunoscător al limbilor maghiară, latină și germană; Avram Dragoș, vice-protopopul tractului Eriu, teolog absolut, cu zece clase finalizate și cunoscător al limbilor maghiară și latină; Ioan Opreș, administratorul tractului Noțig, teolog absolut, cu zece clase finalizate și cunoștințe de limbă maghiară și latină și Ioan Cheseli, vice-protopopul Ciocmanului, teolog absolut, cu abilități lingvistice de limbă maghiară și latină¹⁹. Spre deosebire de situația din 1863, constatăm acum că toți titularii sau administratorii protopopești sunt clerici cu

¹³ *Ibidem*, pp. 81-86.

¹⁴ Ana Victoria Sima, *O episcopie...*, pp. 90-92.

¹⁵ Este vorba de Demetriu Coroianu, vicarul Sălajului și protopopul Crasnei și Vălcăului, Ioan Lobonțiu, protopopul Periceului, Grigore Pop, protopopul Băseștilor, Grigore Popdan, vice-protopopul Eriului, Ioan Vicașiu, vice-protopopul Ipului, George Stanciu, vice-protopopul Noțigului și Vasile Pop, administratorul protopopial al Tășnad-Sărauadului.

¹⁶ Este cazul celui mai în vârstă dintre ei, Iosif Vaida, vice-protopop al tractului Bred.

¹⁷ ANRCJ-FEG, Act 292/1863, f. 3.

¹⁸ Ioan Ciocian, *Biserica și societatea românească din Transilvania. Vicariatul Silvaniei în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, „Vasile Goldiș” University Press, Arad, 2000, p. 68.

¹⁹ ANRCJ-FEG, Act 3590/1868, f. 94.

studii teologice complete, neexistând nicio mențiune despre funcționarea unor protopopi moraliști. Se cuvine evidențiată și importanța acordată cunoașterii limbii latine, dar și a limbilor maghiară și germană, extrem de utile protopopilor în corespondența cu ierarhiile eclesiastice sau cu autoritățile administrativ-politice centrale sau locale. Statisticile vicariale surprind sfârșitul procesului de trecere de la vechiul tip de protopop, cu studii teologice incomplete, la noul tip de protopop, absolvent de seminar teologic complet, în cadrul diverselor instituții universitare din cuprinsul Imperiului austriac.

Trebuie remarcat administratorul protopopesec Ioan Gal, care este absolvent al seminarului teologic vienez și al unui an de științe juridice. Alături de el, pot fi evidențiate, în perioada studiată, și alte figuri de protopopi, care se impun prin nivelul lor educațional, erudiție, competență și acribie: Gavril Pop, vice-protopop al tractului Beclean, absolvent al cursurilor liceale în Cluj și al celor seminariale la Blaj²⁰; Vasile Pop, vice-protopopul tractului Tășnad-Sărauad, cu clasele primare efectuate la școala reformată maghiară din Dej, liceul desăvârșit la Cluj și Blaj și studiile teologice absolvite la Universitatea din Buda²¹; Ioan Pop, vice-protopop al tractului Mara, absolvent al studiilor teologice la Viena cu calificativul „*eminent*”²²; Alexandru Erdős, vice-protopop al Țării Oașului, cu studiile primare și liceale efectuate la Satu Mare și Ungvar și cu seminarul teologic absolvit la Târnava, între 1842-1846²³; Alexandru Lazăr, vice-protopop al tractului Sighet, „*un student și un teolog eminent*”, absolvent al Seminarului Arhidiecezan din Târnava²⁴; Alimpiu Barbulovici, vice-protopop al tractului Giula, care „*a trecut prin școlile din Târnava*” și a absolvit seminarul romano-catolic central din Pesta²⁵; Laurențiu Mihaly de Apșa, vice-protopop al tractului leud, „*teolog eminent*”, absolvent al Seminarului Diecezan din Ungvar²⁶ și Ioan Cheseli, vice-protopop al tractului Ciocman, care a studiat la școala călugărilor minoriți din Baia Mare și a absolvit cursul filosofic și teologic la Blaj, în anul 1846, cu calificative de „*prim eminent*”²⁷. Chiar dacă nu a funcționat ca protopop în cadrul Diecezei Gherla, în perioada studiată, se cuvine să menționăm, în contextul evoluției ulterioare a Bisericii Greco-Catolice și a instituției protopopești, admiterea, în anul 1868, a lui Vasile Lucaciu la Colegiul Sfântul Atanasie din Roma²⁸.

În lumina disipată de documentele epocii, putem afirma că protopopii aveau un nivel de educație și erudiție peste media generală din Transilvania, care avea darul să-i individualizeze în masa preoților și credincioșilor. Cu nesemnificative excepții, care pot trece în sfera ineditului, protopopii Diecezei Gherla aveau studii seminariale complete, efectuate fie la seminarul blăjean, fie la distinse institute teologice de pe cuprinsul imperiului, cu precădere la cele din Ungvar, Târnava, Buda, Pesta și Viena. Datorită educației lor superioare, dar și preocupărilor culturale, unii protopopi au funcționat în perioada studiată și ca profesori de limba română și religie la diferite gimnazii de stat. Îi

²⁰ Maria Basarab, Gavril Pop: vicar de Hațeg-canonice de Lugoj, în volumul Simpozionului istoric „Trei sute de ani de la Unirea Bisericii Românești din Transilvania cu Biserica Romei”, Editura Dacia Europa Nova, Lugoj, 2001, accesat la <http://www2.bru.ro/istorie/300lugoj.asp?id=24>, în data de 15 noiembrie 2009, ora 22:20. În anul 1857, Gavril Pop a devenit vicar al Hațegului, iar în anul 1862 a fost numit canonic cancelar al capitlului diecezan din Lugoj.

²¹ Victor Bojor, Canonicii..., pp. 137-140. În anul 1874, datorită educației și activității sale, Vasile Pop este numit canonic prebendat al capitlului episcopal din Gherla.

²² Tit Bud, Date istorice..., pp. 18-19. Ioan Pop va fi numit ulterior vicar foraneu al Maramureșului.

²³ Victor Bojor, Canonicii..., pp. 157-161; Viorel Câmpean, Oameni și locuri din Sătmăr, Editura Citadela, Satu Mare, 2008, pp. 130-131. În anul 1891, Alexandru Erdős a fost numit canonic cancelar al capitlului diecezan din Gherla.

²⁴ Se afirma despre el că „a fost un bărbat cu însușiri nobile și cu știință mare. Orator vestit, cu vază mare înaintea maramureșenilor” (Apud Tit Bud, Date istorice..., p. 16).

²⁵ Constantin Diaconovich, Enciclopedia..., p. 396; Ioan Ciocian, op. cit., p. 68. În 1873, Alimpiu Barbulovici a fost numit vicar foraneu al Silvaniei, calitate în care s-a implicat în toate activitățile naționale, culturale și economice ale românilor sălăjeni.

²⁶ Tit Bud, op. cit., p. 17. Laurențiu Mihaly de Apșa era căsătorit cu nepoata episcopului greco-catolic rutean Basiliu Popovici.

²⁷ V. Vlad, Aspecte ale dezvoltării învățământului în satul Ciocmani până la 1918, în „Acta Musei Porolissensis”, X, Zalău, 1986, p. 581.

²⁸ ANRCJ-FEG, Act 2925/1868, f. 1.

putem menționa aici pe Petru Bran, profesor de limba și literatura română și religie greco-catolică la Gimnaziul din Satu Mare, Alexandru Silași, profesor de religie greco-catolică la Gimnaziul din Bistrița, Ioan Pop, profesor de limba și literatura română la Gimnaziul inferior din Sighetul Marmăției²⁹ și Teodor Szabo, profesor de limba și literatura română și religie greco-catolică la Gimnaziul din Baia Mare³⁰. În unele situații protopopii sunt cooptați în structurile administrative și profesionale ale seminarului diecezan, așa cum este cazul vice-protopopului Reteagului, George Moldovan, numit, în anul 1867, în funcția de vice-rector al seminarului domestic³¹.

Protopopii perioadei studiate s-au dovedit a fi oameni instruiți, cu un orizont cultural larg, reprezentând, prin comportamentul lor profesional și moral, adevărate modele de urmat pentru preoții și credincioșii districtelor încredințate spre păstorire și administrare. Prin activitatea lor, ei nu se impun doar ca buni administratori eclesiastici, ci și ca îndrumători în plan cultural, prin popularizarea creațiilor literare și științifice românești și prin eforturile depuse pentru lărgirea barierelor alfabetizării și culturii de masă³². Frecventarea lecturilor din diverse domenii de către protopopi, ca exponenți ai elitei preoțești, este favorizată și de faptul că cei mai mulți dintre ei, cunoscători ai limbilor latină, germană și maghiară, citeau cărți sau periodice (reviste, almanahuri, calendare), editate în aceste limbi, aspect care redimensionează pozitiv propriul lor orizont cultural³³. În cazul protopopilor, nivelul cultural eclesiologic, care se limitează la un bagaj intelectual circumscris cârților liturgice, este completat de un nivel cărțuresc, care depășește condiția și orizontul cultural obișnuit al preoțimii române³⁴.

Unii dintre protopopi vor fi implicați de către Ordinariat în programe culturale importante, menite să conducă la creșterea sentimentului religios în rândul preoților și credincioșilor. Astfel, în 21 august 1860, administratorul tractului Giula, Alimpu Barbulovici, scrie Ordinariatului că a îndeplinit însărcinarea acordată privind traducerea Noului Testament: „...în urmarea preagratioasei însărcinări, îmi iau onoarea a vă străpune Preasfinției Voastre și Testamentul Nou din istoria biblică, prin mine tradus. Pe cât mi-a fost cu putință (...) m-am năzuit a folosi un stil popular...”³⁵.

Același erudit vice-protopop, Alimpu Barbulovici, va fi solicitat de către Ordinariat să traducă din limbile germană și maghiară un manual de Istorie biblică pentru școlile populare, însărcinare pe care acesta o împlinește cu promptitudine, așa cum demonstrează scrisoarea sa către episcopul Ioan Vancea și capitlul diecezan, din 15 decembrie 1867: „Fiind provocat prin Ilustritatea sa Domnul Ioan Alexi, în Domnul adormitul episcop al Diezezei greco-unite a Gherlei, ca să întreprind traducerea unei istorii biblice din testu german și maghiar în limba română, pentru instrucțiunea tinerimii în școlile noastre populare, m-am și grăbit a corespunde preagratioasei așteptări și însărcinări, cu atât mai vârtos, că însumi am fost speriat de lipsa unei atari cărți în școlile noastre populare, și între multele mele oficioase și pastorale, și încă într-o parohie vastă, dar foarte dezordonată, în decursul unei ierni am tradus cârticica amintită....”³⁶.

Un alt model de protopop erudit și preocupat de actul cultural a fost Laurențiu Mihaly de Apșa. Era recunoscut în epocă pentru arta sa desăvârșită de a cânta și pentru talentul său oratoric, fiind în același timp un adevărat lider național, despre care se spunea că nu vorbea decât în limba română. A scris poezii populare și versuri de iertăciune pentru cei decedați, dar și poezii în limba latină, dintre care una pentru cinstirea memoriei pontifului Pius al IX-lea³⁷. A desfășurat o bogată activitate culturală, fiind unul dintre inițiatorii Societății

²⁹ Șematism, 1867, p. 15;

³⁰ ANRCJ-FEG, Act 1109/1868, f. 1.

³¹ *Ibidem*, Act 2781/1867, f. 1.

³² Camelia Elena Vulea, Biserica Greco-Catolică din vicariatul Hațegului (1850 -1918), Presa Universitară Clujeană, 2009, pp. 86-87.

³³ Doru Radosav, Carte și societate în nord-vestul Transilvaniei (secolele XVII-XIX), Fundația culturală „Cele Trei Crișuri”, Oradea, 1995, p. 105.

³⁴ *Ibidem*, p. 107.

³⁵ ANRCJ-FEG, Act 1212/1860, f. 1.

³⁶ *Ibidem*, Act 3561/1867, f. 1 r.-v.

³⁷ Tit Bud, Date istorice..., p. 17.

de lectură „*Dragoșiana*” din Sighetul Marmăției, înființată în anul 1867. A intenționat să scrie o epopee dedicată eroismului românilor maramureșeni care i-au învins pe tătari la Borșa, în 1717. În urma lui au rămas sute de versuri în manuscris³⁸. S-a preocupat și de găsirea unei soluții tehnice pentru elaborarea „*unei mașini de mobile perpetuum*”³⁹. A fost la curent cu tot ce s-a publicat în materie de poezie românească în perioada vieții sale, mărturie fiind în acest sens caietele sale, care cuprind versuri de Cezar Bolliac, Dimitrie Bolintineanu, Vasile Cârlova, George Sion, Ioan Heliade-Rădulescu și alții⁴⁰.

În alte cazuri, protopopii contribuie nemijlocit prin informațiile culese din teritoriu la realizarea unor lucrări științifice de înaltă ținută. În anul 1862, vice-protopopul surogat al Surducului, Simion Anceanu, trimite Ordinariatului o informare despre familiile nobile române din tractul său, date solicitate de Ioan Pușcariu pentru monografia sa privind familiile nobiliare românești, lucrare științifică deosebită, apărută spre sfârșitul secolului al XIX-lea⁴¹. Protopopii perioadei sunt adevărați mijlocitori ai actului cultural, prin popularizarea noilor apariții literare și prin arida muncă de adunare a banilor necesari achiziționării diferitelor opere literare și științifice. Astfel, în 8 martie 1859, vice-protopopul surogat al tractului Seini, George Maniu, trimite Ordinariatului sumele adunate de la preoții și dascălii tractului, destinate abonării la lucrarea lui Ioan Muntean, „*Biografiile celor mai vestiți români și române*”⁴². În același sens, în 18 mai 1859, vice-protopopul Vadului, Ioan Criste, trimite banii adunați de la preoți pentru abonarea la lucrările „*Disertațiune istorico-critică*” și „*Balade populare*”⁴³.

Biblioteca preoțească trebuia să cuprindă cărți din mai multe domenii: liturgic, pastorație și îndrumări duhovnicești, dar și din sfera administrativ-canonice⁴⁴. Orizontul livresc și cultural al clerului este conturat și de lectura potențială pe care și-ar putea-o însuși pe baza ofertei editoriale a timpului, influențată nemijlocit de cărțile aflate în proprietatea privată a preoților⁴⁵. De altfel, protopopii și preoții trebuiau să se ocupe de întemeierea bibliotecilor tractuale sau parohiale, ca mijloace de formare continuă a lor, dar și de răspândire a culturii în rândul credincioșilor păstoriți⁴⁶. Unii protopopi dețin în propria bibliotecă lucrări de o mare diversitate și valoare, unele din afara domeniului strict religios, ceea ce are darul să ne convingă de amplitudinea universului livresc al acestei elite clericale. Un real indicator în acest sens este testamentul lăsat de protopopul tractului Bistrița, Ioan Maier, în 1 ianuarie 1867. Testamentul face referire și la cărțile aflate în biblioteca proprie, care urmau să fie donate bibliotecii diecezană. Cele mai multe dintre titluri sunt în limba latină, ceea ce demonstrează cunoștințe temeinice pe acest segment filologic. Între titluri distingem atât lucrări cu substrat eclesial, extrem de utile în activitatea liturgică, pastorală și administrativă, precum cele trei tomuri din *Theologus Dogmaticus* a lui Valla, cele două tomuri din *Ius Canonicus* a lui Pchem și cele două tomuri din *Historia Ecclesiastica* a lui Albert Ioanes Nepomuk, dar și lucrări cu substrat istoric și literar, care demonstrează depășirea nivelului cultural strict teologic, precum *De bello Cathilinario et lugurtino* a lui Salustius, lucrări ale lui Eutropius, dar și o „*ediție cam rea, dar care se poate folosi*” din *Gradus ad Parnassum*. Interesul pentru cunoașterea limbilor oficiale ale țării este demonstrat de prezența între lucrările deținute de Ioan Maier a unei Gramatici a limbii maghiare. Titlurile menționate nu reprezentau totalitatea cărților deținute de protopopul Maier, din moment ce afirmă că donează și alte lucrări „*care s-ar afla de treabă*” către biblioteca diecezană. Preocuparea protopopului Maier pentru lectură este subliniată și de cercetarea fondurilor de carte ale diverselor biblioteci, precum cea

³⁸ Maramureșenii în lupta pentru libertate și unitate națională. Documente (1848-1918), ediție îngrijită de Vasile Căpâlnău, Ioan Sabău, Valeriu Achim, București, 1981, p. 126.

³⁹ Tit Bud, Date istorice..., p. 17.

⁴⁰ Maramureșenii..., p. 126.

⁴¹ ANRCJ-FEG, Act 1462/1862, f. 1.

⁴² *Ibidem*, Act 1030/1859, f. 1 r.-v.

⁴³ *Ibidem*, Act 1704/1859, f. 1.

⁴⁴ Doru Radosav, Carte și societate..., p. 99.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 104.

⁴⁶ Tit Bud, Îndreptar practic pentru păstoriile sufletești, Tipografia diecezană, Gherla, 1883, p. 525; Ioan Genț, Administrația bisericească, Tipografia „Nagyvarad”, Oradea Mare, 1912, p. 185.

a călugărilor piariști din Bistrița, de unde împrumută dicționarul *Ungarico-Latinum et Latins-Ungaricum*, lucrare a lui Paris Parhai⁴⁷. Un cititor împătimit se dovedește a fi și vice-protopopul Câtcăului, Toma Marcian, care lasă moștenire urmașilor săi „*multe cărți*”, chiar dacă nu sunt specificate titlurile⁴⁸.

În afara lecturii cărților editate de tipografiile vremii lor, protopopii erau unii dintre cei mai fideli cititori ai periodicelor românești ale timpului, atât din sfera politico-națională, precum „Gazeta Transilvaniei” sau „Concordia”, cât și din sfera didactică și bisericească, precum „Amicul Școalei”, „Amvonul” sau „Sionului Românesc”. Având cunoștințe lingvistice vaste, unii protopopi nu ocoleau spre lectură nici periodicele apărute în limba maghiară sau germană. Astfel, între abonații din anul 1854 ai Gazetei Transilvaniei pot fi întâlniți: Grigore Pop, protopopul Băseștilor, Daniel Vultur, viitor vice-protopop surogat al Băseștilor, Iosif Vaida, vice-protopopul Bredului, Grigore Popdan, vice-protopopul Eriului, Ioan Szodoro, protopopul Tășnad-Sărăuadului și viitor canonic al capitlului diecezan din Gherla, Simion Hossu, vice-protopopul surogat al Tășnad-Sărăuadului, Petru Bran, protopopul onorar din parohia Craidorolț, Gavril Pop, profesor la gimnaziul din Blaj și viitor vice-protopop de Beclean, Ioan Maier, vice-protopop de Bistrița, Ioan Ștefan, vice-protopopul Budacului, Simion Bocșa, protopopul Gherlei, Dumitru Graur, viitor vice-protopop de Beclean, Ioan Silași, viitor vice-protopop al Buzei, Trifon Mureșanu, vice-protopop de Reteag⁴⁹, Ioan Dragomir, vice-protopopul Lăpușului, Ștefan Bilțiu, vice-protopopul Băii Mari și viitor canonic al capitlului gherlean, Teodor Szabo, viitor vice-protopop al Băii Mari, Ioan Anderco-Homorodanul, vice-protopop al Țării Oașului și viitor canonic capitular, Simion Erdős, viitor vice-protopop al Seinilor, George Maniu, viitor vice-protopop surogat și apoi titular al Seinilor, Filip Opriș, vice-protopopul Cosăului, Vasile Crăciun, viitor vice-protopop de Iza, Vasile Mihalca, viitor vice-protopop de Vișeu, George Molnar, protopopul Turțului, George Rațiu, vice-protopopul Copalnic-Mănăsturului⁵⁰.

Unii dintre protopopi nu se mulțumesc doar cu lectura diverselor periodice, ci contribuie cu articole proprii la realizarea planurilor editoriale. Spre exemplu, vice-protopopul Alimpiu Barbulovici este un colaborator fidel al periodicelor „Sionul Românesc”, „Foaia bisericească, literară și scolastică” și „Amvonul”⁵¹. Un corespondent apropiat al periodicului orădean „Amvonul”, editat de Iustin Popfiu, a fost și vice-protopopul tractului Gherla, Andrei Anton, căruia i se va publica omilia cu tema: „*Iubirea către Dumnezeu e de a se prepune părinților*”⁵². De asemenea, printre cei care au colaborat cu periodicele românești ale epocii, s-a aflat și vice-protopopul Becleanului, Gavril Pop, devenit ulterior vicar al Hațegului și canonic al Diecezei Lugojului. Gavril Pop a fost un erudit cărturar, cu o bogată activitate publicistică în cotidiane precum „Foaie pentru minte, inimă și literatură”, „Organul luminării”, „Sionul românesc”, dar și în altele. Dincolo de activitatea sa publicistică, Gavril Pop va elabora o serie de lucrări istorice, geografice și etnografice de o certă valoare, precum: *Istoria Transilvaniei din cele mai îndepărtate timpuri până la 1571* (apărută în 1853), *Istoria Daciei antice* (apărută în 1855), *Istoria Ardealului în 1848-1849 și drepturile istorice ale românilor* (apărută în 1862), *Istoria Banatului temişan, cu note etnografice* (apărută în anul 1864), *Geografia Banatului și cunoștințe etnografice despre locuitorii Banatului* și va edita un fragment din manuscrisele lui Samuil Micu, sub titlul de *Istoria scurtă a românilor de la Olm povățuitorul ungarilor încoace*⁵³. Pentru întreaga sa activitate științifică, în anul 1871, Societatea Academică Română l-a ales membru corespondent, titlu deținut până la decesul său din anul 1883⁵⁴.

⁴⁷ ANRCJ-FEG, Act 477/1867, ff. 4-5 v.

⁴⁸ Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Cluj, Protocolul preoților repausați (1856-1948) (în continuare ANRCJ-PPR), p. 3.

⁴⁹ „Foaie pentru minte, inimă și literatură”, nr. 52/1854, pp. 280-284.

⁵⁰ Idem, nr. 53/1854, p. 286.

⁵¹ Constantin Diaconovich, Enciclopedia..., tom I, p. 396.

⁵² „Amvonul”, nr. 10/1868, pp. 260-263; Ioan Hodorean, Biserica Greco-Catolică din Gherla și parohii ei, Gherla, 1900, p. 26.

⁵³ Nicolae Albu, op. cit., p. 43; Camelia Elena Vulea, Biserica Greco-Catolică..., p. 87.

⁵⁴ „Foaie bisericească”, nr. 10/1883, p. 164.

Periodicele românești își vor găsi colaboratori fideli și în rândul altor protopopi. „Sionul Românesc”, din 1 iulie 1867, publică o poezie moral-filosofică a vice-protopopului de Satu Mare, Petru Bran, ceea ce dezvăluie atât preocupările literare ale autorului, cât și sensibilitatea și dimensiunea sa morală. Pentru ineditul ei, o redăm în rândurile de mai jos:

Albina și paianjenul

I.

Pe o floare dezvoltată
Pe sânul ei frumos
Se puseră deodată
Paianjenul moros
Și-albina iubitoare
De flori mirositoare.

II.

Și după-a sa natură
Paianjenul venind
Albina miere fură
Din dezvelitul sân
Iar floarea nepătită
Se uită, stă uimită

III.

Asemenea-i cu floarea
Și omul virtuos
Purtarea lui umană
În cel malițios
Adauga răutatea
În cel drept bunătatea

IV.

Să fii curat la fapte
Ca râul cristalin
Cu vorbe delicate
Cu cugetul divin:
Spre rău ți le explică
Cel rău și de nimică⁵⁵.

De altfel, beneficiind de un nivel cultural superior și de o largă deschidere spre alte domenii culturale și științifice, vice-protopopul Petru Bran s-a distins printr-o activitate gazetărească și literară de mare anvergură: a publicat în periodicul „Federațiunea”, numărul 50, din anul 1869, articolul *Anomalii limbistice în jurnalele din România*, în care face o analiză gramaticală a limbii române utilizată în articolele gazetărești; a publicat în periodicul „Sionul Românesc” diverse articole dedicate științelor teologice, precum și psalmi în versuri, fiind primul care cultivă acest gen în literatura română; a scris ode, dintre care una la instalarea vicarului Silvaniei, Demetriu Coroianu, iar alta la instalarea episcopului Ioan Alexi; a cultivat ca specie literară elegia, una dintre ele fiind dedicată mitropolitului Alexandru Șterca Șuluțiu; a scris volumul de versuri *Mărgăritare*, editat în anul 1874, în care se simte influența autorilor clasici latini și a fost un mare bibliofil, achiziționând orice carte românească nou apărută și fiind abonat al tuturor cotidianelor sau revistelor românești⁵⁶.

Periodicul „Familia”, din 15 iulie 1866, publică un extras din articolul vice-protopopului Șamșudului, Grigore Gael, apărut în cotidianul „Concordia”, în legătură cu cercetările sale privind locul morții iluministului român Gheorghe Șincai: *„După cercare de mai mulți ani, mi-a succes a afla locul și timpul morții prea-fericitului cronicar și istoric al românilor, Gheorghe Șincai. El, adică, după multe lupte, persecuțiuni și suferințe, înfrânt de boală și etate, s-a tras în urmă la comitele Vass, în Szinnye, comitatul Abauj, lângă Cașovia (Kosice, n.n.), și în 2 noiembrie 1816, în etate de 75 de ani a repausat în Szinnye, unde numai doi oameni bătrâni își aduc aminte de repausatul, însă mormântul lui nu se poate arăta care ar fi, căci nici monumentul, nici cruce sau altceva nu-l deosebește de celelalte morminte”*⁵⁷. Preocupările vice-protopopului Gael în privința vieții marelui cronicar iluminist scot la lumină atât acribia sa științifică, cât și profundul său sentiment național. Studiul trecutului neamului românesc l-a preocupat și pe vice-protopopul tractului Bred, Iosif Vaida. De numele său se leagă unele dintre primele informații cu privire la importante vestigii arheologice existente pe teritoriul Țării Silvaniei. În 12 noiembrie 1859, vice-protopopul Vaida îi trimite episcopului Ioan Alexi un raport informativ în legătură cu vestigiile arheologice de epocă romană răspândite pe teritoriul Silvaniei, prezentându-le

⁵⁵ „Sionul Românesc”, nr. 13/1867, p. 151.

⁵⁶ Victor Bojor, *Canonicii...*, pp. 75-76.

⁵⁷ „Familia”, nr. 19/1866, p. 228.

detaliat pe cele de la Porolissum. Prin aceste preocupări de natură istorică, vice-protopopul Iosif Vaida se înscrie în curentul cultural și mental al mijlocului de secol XIX, caracterizat de o sporire a interesului oamenilor de cultură față de istoria epocii antice⁵⁸.

Un alt exemplu de conlucrare a protopopilor cu cotidienele vremii, chiar dacă nu este vorba de un cleric al Diecezei Gherla, este cel al protopopului Clujului și viitorului canonic al capitolului arhidiecezan, Ioan Fekete Negruțiu, care îi scrie în 6 octombrie 1856 episcopului Ioan Alexi, că este colaborator al unui ziar maghiar din Cluj, iar dacă sunt lucruri de interes general să i se adreseze spre publicare⁵⁹.

Protopopii nu au fost doar cititori sau colaboratori ai gazetelor românești, ci au participat nemijlocit la progresul presei naționale, prin eforturile depuse pentru răspândirea gustului pentru lectura acestui gen de publicații în rândul preoților și credincioșilor, cu rol atât civilizator, cât și național. În data de 28 iulie 1861, subcomitele Maramureșului, Ioan Jurcă, scrie o adresă către vice-protopopul Vișeuului, Vasile Mihalca, solicitându-i să sprijine răspândirea în districtul său a nou-apărutului ziar „Concordia”: *„O datorie sfântă, națională cred, este a împlini, alăturând aici două exemplare din programul noii eșinde gazete, ca convingându-vă despre lăudabilele tendințe ale foaiei acesteia, la alăturatele două arcuri de prenumerațiune (abonare, n.n.), cât mai mulți prenumerați din partea onoratului cler și al poporenilor a câștiga să binevoiești”*⁶⁰.

Dincolo de educația lor cu substrat teologic, protopopii s-au dovedit a fi oameni preocupați de cultura laică și de descoperirile științifice, devenind, prin disiparea fenomenului cultural și științific în rândul românilor, agenți ai modernizării statului și societății. Protopopii și-au asumat și o dimensiune națională, prin statutul de lideri ai românilor din districtele lor, contribuind la răspândirea presei și producțiilor literare naționale și, prin aceasta, la maturizarea politico-națională a românilor din Transilvania.

BIBLIOGRAFIE / LITERATURE:

Surse inedite:

Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Cluj, Fond Episcopia Greco-Catolică de Gherla.

Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Cluj, Protocolul preoților repausați (1856-1948).

Surse editate și Șematisme:

Maramureșenii în lupta pentru libertate și unitate națională. Documente (1848-1918), ediție îngrijită de Vasile Căpâlnean, Ioan Sabău, Valeriu Achim, București, 1981.

Mișcarea națională a românilor din Transilvania între 1849-1918. Documente, vol. IV (27 februarie 1861-18 septembrie 1861), coordonator Simion Retegan, Editura Academiei Române, București, 2007.

Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum diocesis Munkácsiensis pro anno Domini MDCCCXLI, Cassoviae, 1841.

Periodice:

„Foaie pentru minte, inimă și literatură”, 1854.

„Amvonul”, 1868.

⁵⁸ Marin Pop, Preoți greco-catolici înaintași ai lui Corneliu Coposu (I). Iosif Vaida de Glod (1795-1867), în „Caiete Silvane” din 13 noiembrie 2010, accesat în data de 4 noiembrie 2011, ora 16:26 la adresa: <http://www.caietesilvane.ro/indexcs.php?cmd=articol&idart=1179>.

⁵⁹ ANRCJ-FEG, Act 319/1856, f. 1.

⁶⁰ Actul din 28 iulie 1861 este reprodus în Maramureșenii..., p. 102 și în Mișcarea națională a românilor din Transilvania între 1849-1918. Documente, vol. IV (27 februarie 1861-18 septembrie 1861), coordonator Simion Retegan, Editura Academiei Române, București, 2007, pp. 612-613.

„Familia”, 1866.
 „Foia bisericească”, 1883.
 „Sionul Românesc”, 1867.

Lucrări generale și speciale:

- ALBU 1971 Albu, Nicolae, *Istoria școlilor românești din Transilvania între 1800-1867*, Editura didactică și pedagogică, București, 1971.
- BASARAB POP 2001 Basarab, Maria, *Gavril Pop: vicar de Hațeg-canonice de Lugoj*, în volumul Simpozionului istoric „Trei sute de ani de la Unirea Bisericii Românești din Transilvania cu Biserica Romei”, Editura Dacia Europa Nova, Lugoj, 2001, accesat la, în data de 15 noiembrie 2009, ora 22:20.
- BOJOR 1937 Bojor, Victor, *Canonicii Diecezei Greco-Catolice de Gherla, acum Cluj-Gherla (1857-1937)*, Imprimeria Fondului cărților funduare, Cluj, 1937.
- BUD 1911 Bud, Tit, *Date istorice despre protopopiatele, parohiile și mănăstirile române din Maramureș din timpurile vechi până în anul 1911*, Tipografia diecezană, Gherla, 1911.
- BUD 1912 Bud, Tit, *Îndreptar practic pentru păstoriile sufletești*, Tipografia diecezană, Gherla, 1883, p. 525; Ioan Genț, *Administrația bisericească*, Tipografia „Nagyvarad”, Oradea Mare, 1912.
- CÂMPEAN 2008 Câmpăian, Viorel, *Oameni și locuri din Sătmăr*, Editura Citadela, Satu Mare, 2008.
- CIOCIAN 2000 Ciocian, Ioan, *Biserica și societatea românească din Transilvania. Vicariatul Silvaniei în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, „Vasile Goldiș” University Press, Arad, 2000.
- DIACONOVICH 1898 Diaconovich, Constantin, *Enciclopedia română*, tom I, Sibiu, 1898.
- DUMITRAN 1900 Dumitran, Daniel, *Un timp al reformelor. Biserica Greco-Catolică din Transilvania sub conducerea episcopului Ioan Bob (1782-1830)*, ediția a II-a, Editura Argonaut, 2007.
- HODOREAN 1900 Hodorean, Ioan, *Biserica Greco-Catolică din Gherla și parohii ei*, Gherla, 1900.
- MIRON 2004 Miron, Greta-Monica, *Biserica Greco-Catolică din Transilvania. Cler și enoriași (1697-1782)*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2004.
- POP 2011 Pop, Marin, *Preoți greco-catolici înaintași ai lui Corneliu Coposu (I). Iosif Vaida de Glod (1795-1867)*, în „Caiete Silvane” din 13 noiembrie 2010, accesat în data de 4 noiembrie 2011, ora 16:26 la adresa: <http://www.caietesilvane.ro/indexcs.php?cmd=articol&idart=1179>.
- RADOSAV 1995 Radosav, Doru, *Carte și societate în nord-vestul Transilvaniei (secolele XVII-XIX)*, Fundația culturală „Cele Trei Crișuri”, Oradea, 1995.
- RETEGAN 1994 Retegan, Simion, *Un tată între fiii săi: locul preotului în satul românesc din Transilvania de la mijlocul secolului al XIX-lea*, în *Istoria ca lectură a lumii*. Profesorului Alexandru Zub la împlinirea a 60 de ani, coordonatori Gabriel Bădăraș, Leonid Boiu, Lucian Năstăsă, Iași, 1994.
- SANA 2008 Sana, Silviu Iulian, *Aspecte din activitatea clerului superior din Eparhia Română Unită de Oradea Mare (1850-1900). Identitatea, formarea și misiunea protopopilor*, în „Apulum”,

- Acta Musei Apulensis, XLV, 2008.
- SIMA 2003 Sima, Ana Victoria, *O episcopie și un ierarh. Înființarea și organizarea Episcopiei Greco-Catolice de Gherla în vremea episcopului Ioan Alexi*, Presa Universitară Clujeană, 2003.
- SOROȘTINEANU 2005 Soroștineanu, Valeria, *Viața religioasă și sentimentul religios la românii ortodocși din Transilvania (1899-1916)*, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2005.
- VLAD 1986 Vlad, V., *Aspecte ale dezvoltării învățământului în satul Ciocmani până la 1918*, în „Acta Musei Porolissensis”, X, Zalău, 1986.
- VULEA 2009 Vulea, Camelia Elena, *Biserica Greco-Catolică din vicariatul Hațegului (1850-1918)*, Presa Universitară Clujeană, 2009.